

ادبیات

مکتب خانہ ای

ایران (جلد اول)

دکتر حسن ذوالفقاری

دکتر محبوبہ حیدری

سرشناسه: ذوالفقاری، حسن، - ۱۳۴۵

عنوان و نام پدیدآور: ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران / حسن ذوالفقاری، محبوبه حیدری

مشخصات نشر: تهران، رشد‌آوران، ۱۳۹۱

مشخصات ظاهری: ۳ ج، مصور

شابک دوره: ۹ - ۳ - ۹۲۹۹۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸

جلد اول: ۹ - ۳ - ۹۲۹۹۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: واژه‌نامه

یادداشت: کتاب‌نامه به صورت زیرنویس

موضوع: مکتب‌خانه‌ها -- ایران -- تاریخ

موضوع: مکتب‌خانه‌ها -- ایران -- برنامه‌های درسی

موضوع: آموزش و پرورش -- ایران -- تاریخ

موضوع: کتاب‌های درسی -- ایران -- تاریخ

موضوع: ادبیات عامه -- ایران

شناسه‌ی افزوده: حیدری، محبوبه، ۱۳۵۸

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۱ از ۹ فصل / ۱۳۵۲

رده‌بندی دبیری: ۳۷۰ / ۹۵۵

شماره‌ی کتابشناسی ملی: ۲۸۴۴۴۹۷

ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران

(جلد اول)

دکتر حسن ذوالفقاری

عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس

دکتر محبوبه حیدری

عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم

لیتوگرافی: هما گرافیک

تیراژ: ۷۵۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، زمستان ۱۳۹۱، تهران

دوره‌ی سه‌جلدی: ۱۰۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹ - ۳ - ۹۲۹۹۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸

حق چاپ و انتشار محفوظ و متعلق به انتشارات رشد‌آوران است.

این اثر تحت پوشش قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان قرار دارد.

آدرس: کارگر شمالی، بعد از فرصت، شماره‌ی ۱۴۰۷.

تلفن: ۶۶۲۷۶۳۰۶

فهرست مطالب

۹		مقدمه
۱۵		درآمدی بر ادبیات مکتب خالهای ایران
		بخش اول: متون نظم
۱۱۹		توبه‌ی نصوح
۱۳۶		توبه‌نامه و مناجات‌نامه
۱۴۷		جام و قلیان
۱۵۲		جولونبور
۱۷۳		چاووش‌نامه
۱۸۳		حدیث کسا و پنج تن آل عبا
۲۱۳		حسنین علیهم‌السلام
۲۳۰		حیدریگ
۲۶۸		خاله‌سوسکه
۳۰۲		خاله‌قورباغه
۳۱۵		خضر و الیاس و حضرت امیرالمؤمنین
۳۲۹		خلعت بخشیدن بهلول
۳۳۵		دریدن شیر پرده حمید بن مهران را
۳۴۴		رباعیات باباطاهر
۳۵۹		رستم‌نامه
۳۷۸		سلطان جمجمه
۳۸۵		شش ترجیع‌بند مشدیان

۳۹۱		شکر طعام
۴۰۹		شیخ ابوالپشم
۴۱۷		شیخ صنعان و دختر ترسا
۴۴۴		شیر و شکر من کلام مولانا شیخ بهایی (ع)
۴۵۷		ضامن آهو
۴۶۷		عاشق شدن دختر مصری به جناب علی اکبر (ع)
۴۷۶		عاق والدین
۴۸۸		عروسی تاجماه
۵۰۷		عروسی رفتن فاطمه ی زهرا (س)
۵۱۵		عروسی کردن بهلول
۵۲۳		عروسی کردن پیرزن نودساله
۵۲۹		گرگ و روباه
۵۴۱		مرد ساده دل که خر خرید (حمارنامه)
۵۴۸		مرد لر و رندان
۵۵۶		مرد شکاک و زن شدن او
۵۶۳		معراج نامه
۵۹۳		مناجات پیرمرد خارکش
۶۰۱		منظومه ی سماور
۶۱۱		موسی (ع) و سنگ تراش
۶۲۹		مو و میش
۶۳۸		موش و گریه ی عیید زاکانی
۶۴۸		موش و گریه مخمس ادیب
۶۷۴		موش و گریه ی (مخمس) اسماعیل چرکچی
۶۹۳		نان و پنیر
۷۱۱		نان و حلوا
۷۳۴		نان و سرکه
۷۷۹		نصایح الاطفال مشهور به شنگول و منگول
۷۹۴		نصایح الحکما

بخش دوم: متون نشر

۷۹۹	بهرام و گل اندام
۸۴۱	جبرئیل جولا
۸۵۵	جواهرالعقول / موش و گربه
۹۶۳	چهار درویش
۱۰۰۵	چهل طوطی (طوطی نامه)
۱۰۳۷	حسین کرد شجسته
۱۱۸۱	خاور نامه
۱۳۳۵	خاور و باختر
۱۳۸۸	خسرو دیوزاد
۱۴۲۵	دزد و قاضی
۱۴۴۷	دلّه و مختار
۱۵۰۷	رند و زاهد
۱۵۴۵	روباه و خروس
۱۵۵۳	سبزپری و زردپری قصه‌ی احمد جامی
۱۶۲۳	سلیم جواهری
۱۶۶۶	شاهزاده شیرویه
۱۷۵۲	شاهزاده هرمز
۱۸۳۷	عبّاس دوس
۱۸۵۱	قصیده‌ی حضرت مشکل‌گشا
۱۸۷۳	قهرمان قاتل
۱۹۸۴	کلثوم‌ننه
۲۰۰۹	ملک جمشید و طلسم آصف و حمام بلور
۲۲۰۰	نجمای شیرازی
۲۲۵۴	نوش‌آفرین نامه
۲۳۸۲	نه تو، نه این، نه اون و یمنعون الماعون
۲۴۰۹	واژگان و اصلاحات
۲۴۳۵	آیات و احادیث
۲۴۴۵	گزاره‌های قالبی

۲۴۶۵	 مثل ها و عبارت های مشهور.
۲۴۷۷	 نمایه ی نام های کسان و جای ها و کتاب ها
۲۵۵۱	 منابع

www.ketab.ir

مقدمه

بس مبارک بود چو فز هما
اؤل کارها به نام خدا

نظام آموزش و پرورش در ایران به خصوص در برنامه و محتوای درسی، فراز و فرودهایی داشته است. وقتی در سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۴ مؤلف و برنامه‌ریز درسی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی وزارت آموزش و پرورش بودم، متوجه شدم تاکنون تاریخچه‌ی تألیف کتب‌های درسی از دوران مکتب‌خانه تا به امروز ثبت و تدوین و تحلیل نشده است. به دلیل درازدامن بودن این کار و فرصت زیادی که می‌طلبید و کار جمعی که باید انجام می‌گرفت، تصمیم گرفتم ابتدا از بخش مکتب‌خانه آغاز کنم. کتاب‌های مکتب‌خانه خود شامل کتب آموزشی و کمک‌آموزشی و داستانی می‌شد که این کتاب تنها شامل کتاب‌های داستانی می‌شود؛ زیرا کتب آموزشی چون از آثار مشهور بوده‌اند، همواره به‌طور مستقل و بارها چاپ شده‌اند. این کتاب جاری مهم‌ترین متون داستانی مکتب‌خانه در عصر قاجار است. متونی که سالیان سال به کودکان این مرز و بوم فرهنگ و دانش آموخته و گنجینه‌ی ذهن و زبان و زندگی آنان را پربار کرده است. مجروحی بعدی در دست تحقیق، آثار و متون پس از دوره‌ی قاجار و تا قبل از یک‌دست شدن کتاب‌های درسی است. بر این اساس کتاب حاضر شکل گرفت و به چند منظور فراهم آمد:

۱. یکی از حلقه‌های سیر آموزش در ایران، ادبیات مکتب‌خانه است. این ادبیات با چندین دوره و تحوّل خود در طول تاریخ، موضوعی قابل بررسی است. تاکنون پژوهش‌هایی درخور آما اندک در این باره انجام گرفته است که کتاب حاضر تحقیقات گذشته را تکمیل و راه را برای تحقیقات آینده باز می‌کند.

۲. کتاب از بُعد آموزشی، سیر تطور آموزش در ایران را ثبت می‌کند و نشان می‌دهد مبانی تعلیم و تربیت و اصول و روش‌های آن چگونه بوده است. بررسی متون کتاب از جهت محتوایی نیز مبین آن است که مهم‌ترین خواندنی‌های مردم چه بوده و این مواد چگونه بر ذهن و زبان و تفکر و رفتار مکتب‌رفته‌ها تأثیر گذاشته است.

۳. جنبه‌ی دیگر اهمیت کتاب آن است که این متون بخش مهمی از ادبیات عامه را دربر می‌گیرد. مطالعه‌ی این دسته از آثار به خوبی ما را با ویژگی‌های افسانه‌ها و قصه‌های عامه آشنا می‌کند. این متون همچنین بخش اعظمی از آثار ادبی عصر قاجار را تشکیل می‌دهد. بی‌شناخت متون این کتاب، نگاشتن تاریخ ادبیات ایران در عصر قاجار کاری عبث است. مطالعه در عناصر زبانی، بیانی و ادبی این هفتاد اثر نشان می‌دهد چه عناصری زمینه‌های نهضت ساده‌نویسی را به وجود آورده و جریان رمان‌نویسی امروز ایران مدیون کدام یک از آثار داستانی این دوران است. ۴. در دسترس قرار دادن متون درسی مکتب‌خانه برای مکتب‌رفته‌ها، یادآور خاطرات آنان و برای مکتب‌نرفته‌ها مجموعه‌ای سیرین و خواندنی است. از سویی چاپ یک‌جای هفتاد اثر مربوط به دوره‌ی چاپ سنگی در یک اثر، کمکی بزرگ به مطالعه‌ی تاریخ نشر ایران است. با عنایت به اهداف و ضرورت‌های یادشده، پدیدآورندگان برای تدوین این کتاب کارهایی به شرح زیر انجام دادند:

۱. با مراجعه به یادداشت‌ها، خاطرات، منابع موثق، پرس‌وجو از مکتب‌رفته‌ها، اسناد معتبر و تحقیقات گذشته، فهرستی از حدود یکصد اثر را فراهم کرده، از این میان هفتاد اثر را برگزیدیم که چند ویژگی مشترک دارند: نگارش این آثار پیش از مشروطه است؛ متون داستانی است؛ بیشترین خواننده را در مکتب‌خانه داشته؛ همگی از متون چاپ سنگی عصر قاجارند و جز معدودی تا امروز تجدید چاپ نشده‌اند.

یافتن این متون به دشواری و با جست‌وجوی فراوان در کتابخانه‌های بزرگ و شخصی و با سراغ و نشان از هر کس و هر جا ممکن شد. اگرچه تمامی این کتاب‌ها مربوط به آغاز و رواج دوره‌ی چاپ سنگی‌اند و چندین بار چاپ شده‌اند، گاه به دلیل جنس کاغذ و ندانستن ارزش این آثار، حتی یک نسخه‌ی سالم از آن‌ها در دسترس نیست و نایاب‌تر از نسخه‌های خطی هستند.

۲. هفتاد متن را در یک مجموعه و در دو گروه نظم و نثر تقسیم‌بندی کرده‌ایم که هر گروه شامل مجموعه‌ای با محتوای تعلیمی، دینی، طنز، اخلاقی، سرگرمی، اجتماعی و... است. چیدن متون در پی هم به ترتیب تاریخی فایده‌ای نداشت؛ زیرا اغلب این متون تاریخ ندارند و همگی

نیز در یک دوره‌ی زمانی نوشته شده‌اند. ترتیب آن‌ها براساس حجم (آثار کوتاه یا بلند) در نوع مطالعات اثری ندارد و تنظیم براساس محتوا (متون دینی، اخلاقی، داستانی و...) به این دلیل ناممکن بود که به دلیل آمیختگی موضوع برخی آثار، تعیین محتوای آنان دشوار بود. پس از بررسی‌های همه‌جانبه در مورد فصل‌بندی کتاب، به این توافق رسیدیم که متون در دو بخش نظم و نثر و به صورت الفبایی تنظیم شوند.

۳. با مطالعه در هر اثر، آن را روایت‌شناسی و مستندسازی کردیم. کوشیده‌ایم با مراجعه به متون، داستان‌های مشابه را شناسایی و با این آثار مقایسه کنیم.

۴. مأخذ داستان‌ها، ابیات، آیات و احادیث را استخراج و در متن، پاورقی و یا مقدمه و نمایه‌ها آوردیم؛

۵. متون بی‌پدیدآورنده و بی‌نام‌ونشان را شناسایی و مؤلف آن‌ها را با قراین کتاب‌شناختی معلوم کردیم؛

۶. در مقدمه‌ی مفصل کتاب ضمن اشاره به تاریخ آموزش‌های مکتب‌خانه‌ای در ایران، به شیوه‌های تدریس و انواع متون مکتبی اشاره کرده و آداب مکتب و مکتب‌داری و بازتاب آن را در ادب فارسی نشان دادیم.

۷. برای هر متن معرفی‌نامه‌ای شامل تبیین سبک ادبی، پدیدآورنده، مأخذ داستان، روایت‌های مشابه، نسخه‌شناسی و مباحث لازم دیگر آوردیم.

۸. برای سهولت دسترسی به متون و استفاده‌ی بهتر از آن‌ها، نمایه‌های چندگانه از نام‌ها، جای‌ها، واژگان و اصطلاحات، آیات و احادیث، امثال و اشعار تهیه کردیم.

۹. نسخه‌ها را پس از مقابله، تصحیح، بازخوانی و ویرایش کرده و اغلاط بی‌شمار آن‌ها را زدوده و متنی منقح فراهم کردیم. در تصحیح از رسم‌الخط فرهنگستان زبان و ادب فارسی و در برخی موارد از رسم‌الخط کتاب‌های درسی استفاده کردیم و بنای ما بر حدادتی است. برخی ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه‌های این مجموعه به شرح زیر است که آن‌ها را یک‌دست کردیم:

۱. پیوسته‌نویسی «می» استمرار، «ها» جمع، «راه» مفعولی، «ب» صفت‌ساز و قیدساز، «این» و «آن»؛

۲. استفاده از واو معدوله به جای الف و به عکس: خواست / خاست، برخاست / برخواست،

نخارد / نخوارد، خامش / خوامش، خوار / خار، خاموش / خواموش، خواب / خاب، خاطر /

خواطر، خاتون / خوانتون، بخوان / بخان، نخاستمش / نخواستمش، حیاتی / حیواتی، خوان /

- خان، خاص / خواص، جاویدن / جاویدن، خوابگاه / خوابگاه، خواندی / خاندی، خواهی / خواهی.
۳. استفاده از «واو» به جای مصوت «و»: خشک / خوشک، دچار / دوچار، خشنودی / خوشنودی، خُرد / خورد، دعا / دوعا.
۴. نگارش برخی صامت‌های هم‌آوا به شکل خطی دیگر آن: اسراف / اصراف، صلاح به جای سلاح (ابزار جنگ)، قریب به جای غریب (شگفت)، اعتراض / اعتراز، قالب / غالب، لیس / لیص، نصب کرد / سب کرد، توفیر / طوفیر، سبو / صبو، اذن / ازن، دیوث / دیوس، حاضر / حاضر، حوزه / حوضه، تپش / طپش، ثوری / صوری، ذل / ظل، ذغال / زغال / زقال، اختلاط / اختلات، بوذرجمهر / بوذرجمهر، حرص / حرس، رذل / رزل، روح / روه، صحر / صحر، سنایی / ثنایی، شصت / شست.
۵. استفاده از شکل «ه» به جای «ا»: بیچارگان / بیچاره‌گان، زندگانی / زنده‌گانی، نمازگزارندگان / نماز گزارنده‌گان، بندگی / بنده‌گی، پاکیزگی / پاکیزه‌گی، پراکندگی / پراکنده‌گی، پیرزن / پیره‌زن، سوختگان / سوخته‌گان، شده‌گان / شده‌گان، زندگانی / زنده‌گانی.
۶. حذف «ه» بیان حرکت: نامه‌ها / نامه‌ها، جامه‌ها / جامه‌ها، خانه‌زاد / خانزاد.
۷. جدانویسی «ب» پیشوند فعل و «ن» نشانه‌ی بی‌پیش از فعل: بپذیرد / به‌پذیرد، نمودند / نه نمودند، بینم / به‌بینم، بنشینم / به‌نشینم.
۸. تبدیل «ذ» به «ز»: حج بگزارد / حج بگذارد، نماز گزارد / نماز گذارد، گذارش به جای گزارش، گذارنده‌ی سخن به جای گزارنده‌ی سخن.
۹. حذف «واو»: ابو عمرو / ابو عمر
۱۰. استفاده از «ه» گرد (عربی) به جای «ت» فارسی: حیات / حیات، تورات / توریه، رعایت / رعایه، زکات / زکوة.
۱۱. نوشتن «چه» به جای «چو».
۱۲. تبدیل همزه‌ی میانی روی کرسی یی به ی: فائز / فایز.

تشکر:

ابتدا باید از همکار خود سرکار خانم دکتر محبوبه حیدری تشکر کنم. از مسئولان محترم

کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، کتابخانه‌ی ملی ایران، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، کتابخانه‌ی ملک، مؤسسه‌ی پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان که نسخه‌هایی از چاپ سنگی آثار را در اختیار ما قرار دادند؛ از حروف چین و صفحه‌آرای محترم سرکار خانم قدرتی و نمونه‌خوان دقیق خانم مهدی‌زاده که کار را تا پایان پیش بردند؛ از گرافیست و طراح جلد، و سرانجام از تمامی خریداران و خوانندگان مکتب‌رفته و نرفته‌ای که این کتاب را برای خواندن برگزیدند، سپاسگزاریم. پدیدآورندگان امیدوارند قدمی کوچک در جهت اعتلای فرهنگ بزرگ ایران عزیز برداشته باشند.

تهران

حسن ذوالفقاری

تابستان ۱۳۹۰